

Danielle P o r t e, *Les donneurs de sacré. Le prêtre à Rome*, Paris 1989, ss. 266, Les Belles Lettres.

Institucja kapłaństwa była znana w każdej religii. Kapłani pełnili rolę pośredników pomiędzy wspólnotą religijną a bóstwem. Byli oni także stróżami rytów właściwych dla określonej religii i wykonawcami ceremonii. Nierzadko ich funkcje i role wykraczały poza krąg spraw religijnych. Niniejsza monografia jest poświęcona kapłanom w religii starożytnego Rzymu. Jej autorem jest Danielle Porte, *maître de conférence* na Sorbonie, autor wielu opracowań dotyczących historii starożytnego Rzymu. Praca ukazała się w ramach serii wydawniczej *Collection Realia*¹.

Kim był kapłan rzymski? Przedstawicielem i posłańcem bogów czy też funkcjonariuszem powołanym przez państwo celem sprawowania rzeczy świętych, tak jak inni byli powołani do prowadzenia wojny czy wymierzania sprawiedliwości? Orientowali oni życie społeczno-polityczne Rzymu zgodnie z wolą bogów czy też wykorzystując przesady i zabobony starali się kierować społecznością według własnych planów i zamysłów? Byli traktowani przez współczesnych jako przedstawiciele sił nadprzyrodzonych, pośrednicy pomiędzy ludźmi i bóstwami czy też uważano ich za kuglarzy, magów, czarodziejów? Jaki status mieli kapłani rzymscy, jakie funkcje i zadania pełnili? Odpowiedź na te i inne pytania stanowi zawartość omawianej pracy.

Książka składa się z ośmiu rozdziałów, które zostały poprzedzone dość obszernym wprowadzeniem (s. 7-29). Autor podjął w nim próbę przedstawienia ogólnej idei instytucji kapłaństwa w kontekście religii rzymskiej.

W starożytnym Rzymie dziedzina życia religijnego była podporządkowana państwu, a obowiązki religijne były traktowane jako powinności obywatelskie. Przepisy religijne zaś określały przede wszystkim ryt, wymagając jednocześnie, aby był on bezwzględnie poprawnie wykonany. W tej religii, pisze autor (s. 12), nie było miejsca na zaspokajanie inspiracji indywidualnych obywateli i zapewnienie realizacji ich potrzeb mistycznych. Kapłan zatem, zauważa Porte, jawił się jako specjalista, znawca, technik (*technicien*), którego podstawowym i najważniejszym zadaniem było poprawne wykonanie rytu lub też nadzór nad ich należyтым sprawowaniem. W religii starożytnego Rzymu nie mogła więc istnieć idea p o w o ł a n i a d o k a p ł a ń s t w a, które byłoby rozstrzygającym motywem i kryterium w chwili wstępowania do tego stanu – co miało miejsce w religii judeo-chrześcijańskiej. Kapłan rzymski nie musiał zatem rezygnować ze swojej przeszłości ani przyszłości jako zwykły człowiek, obywatel. Wstępując do stanu kapłańskiego mógł robić karierę polityczną (s. 23.) Bardzo często funkcje kapłańskie w Rzymie sprawowali ci, którzy jednocześnie zajmowali wysokie urzędy państwowe.

W pierwszym rozdziale (s. 29-46) autor scharakteryzował kontekst, w którym występowali rzymscy kapłani. I tak w kolejnych paragrafach zostały przedstawione instrumenty, którymi posługiwali się oni w czasie wykonywania rytów, szaty, gesty, słowa, technika (reżyseria) niektórych gestów, wykorzystywane konspekty. W ostatnim paragrafie zaś są omówione zadania i funkcje kapłanów w ceremoniach publicznych, w których także występowali przedstawiciele urzędów państwowych. Obrzędy religijne przenikały bowiem całe życie społeczno-polityczne

¹ Jak podaje wydawca na okładce książki, w ramach serii wydawniczej *Collection Realia* ukazały się dotychczas następujące pozycje: L. D u r e t, J. P. N é r a u d a u, *Urbanisme et métamorphoses de la Rome antique*; J. P. R o b e r t, *Les plaisirs à Rome*; D. G e u r e v i t c h, *Le mal d'être femme. La femme et la médecine à Rome*; J. P. N é r a u d a u, *Être enfant à Rome*; M. F. B a s l e z, *L'étranger dans la Grèce antique*; J. P. R o b e r t, *La vie à la campagne*; F. D u p o n t, *L'acteur-roi ou le théâtre dans la Rome antique*; G. F r e y b u r g e r, M. L. F r e y b u r g e r - G a l l a n d, J. C. T a u t i l, *Sectes religieuses en Grèce et à Rome*; J. A n d r é, *Être médecin à Rome*.

państwa rzymskiego tak bardzo, że niekiedy nie można było stwierdzić, gdzie kończyły się sprawy religijne, a zaczynały państwowe. Przedstawiciele urzędów państwowych, sprawując akty publiczne w obecności, i przy współdziałaniu kapłanów, także dokonywali pewnych gestów sakralnych. Przedmiotem rozważań autora jest przeto granica pomiędzy obszarem działania kapłanów i organów władzy państwowej, między czynnikiem religijnym i świeckim w życiu państwa.

Rozdział drugi (s. 47-76) zawiera omówienie historii struktur organizacyjnych różnych kolegiów kapłańskich. Swoją uwagę autor skupił jednakże na kolegium pontyfików, które odgrywało istotną rolę nie tylko w dziedzinie życia religijnego, ale również politycznego.

Swoje rozważania rozpoczął autor krótkim paragrafem wprowadzającym, w którym zajmuje się charakterystyczną cechą mentalności rzymskiej, jaką stanowiło przywiązanie do tradycji, poszanowanie zwyczajów przodków *mos maiorum*. Owa odporność, wytrzymałość na zmiany, postęp, *la résistance au progrès* – jak pisze autor na s. 47 – szczególnie uwidaczniała się w życiu religijnym. Nie przeszkadzało to wcale w powolnym, umiejętnym, ewolucyjnym wprowadzaniu zmian także jeśli chodzi o kalendarz, akceptowanie obcych kultów, powoływanie stanowisk kapłańskich, budowę nowych świątyń itd. Organizacja życia religijnego ulegała przeobrażeniom w zależności od epoki i ustroju państwa. Autor analizując dynamikę i mechanizmy tych przemian, ich społeczne podłoże, przedstawił takie zagadnienia, jak tarcia i walki pomiędzy patrycjuszami a plebejuszami o prawo obsadzania ważnych stanowisk kapłańskich, rolę niektórych godności kapłańskich jako stopnia, etapu kariery w drodze do uzyskania najwyższych godności państwowych. Opisał te zjawiska na przykładzie historycznych przeobrażeń co do sposobu powoływania pontyfików, począwszy od dożywotniej nominacji na zasadzie kooptacji w początkowym okresie istnienia państwa poprzez losowanie (wprowadzone w III w. przed Chr.), reformy Sulli, aż do przemian w okresie cesarstwa. Kolegium pontyfików odgrywało ogromną rolę, nic zatem dziwnego – czytamy – że ustalenie zasad doboru i przynależność do niego stanowiło zawsze dużą rozgrywkę polityczną (*enjeu politique*) – s. 60.

Przedmiotem rozważań rozdziału trzeciego (s. 77-91) jest kapłan rzymski jako podmiot rzeczywistości nadprzyrodzonej, boskiej (*le prêtre, objet divin*). Autor przedstawił tu niektóre przepisy, zwyczaje, przedmioty religijne, których świętość miała chronić, zabezpieczać pełniących funkcje religijne. Omówił więc znaczenie poszczególnych elementów strojów kapłańskich (jak np. *trabea* – płaszcz, który okrywał togę augurów i saliów; *apex* – okręcony różową wełną krótki pręcik z drzewa oliwkowego, noszony na czubku kapelusza przez flaminów), niektórych przedmiotów i instrumentów wykorzystywanych podczas składania ofiar lub sprawowania ceremonii (np. *secespita* – nóż używany przez kapłanów i westalki; *lituus* – laska używana przez augurów). Bardzo interesujące są wyjaśnienia, jaki rodzaj mocy magicznej przypisywano pewnym roślinom (np. trawie, bluszczowi), niektórym gatunkom drzew (np. drzewom oliwkowym), produktom pochodzenia zwierzęcego (np. skórze zwierząt, wełnie), pewnym rodzajom metali (np. znaczenie brązu), które wykorzystywano zarówno jako elementy strojów kapłańskich, jak i materiał służący do składania ofiar lub przy ich składaniu. Znaczenie poszczególnych przedmiotów wykorzystywanych w czasie wykonywania gestów sakralnych autor usiłuje wyjaśnić poprzez znaczenie językowe ich nazw.

Dalej w odrębnych paragrafach są przedstawione wymogi religijne, ograniczenia (*tabu*), którym podlegały – tak w czasie pełnienia służby, jak również w życiu codziennym – pewne kategorie kapłanów: flamen Jowisza, najwyższy z flaminów (zwany *Flamen Dialis*), westalki i Rex Sacrorum.

Czwarty rozdział (s. 93-115) został poświęcony gestom sakralnym, czynnościom religijnym wykonywanym podobnie przez pewne grupy kapłanów w określonych sytuacjach. Autor rozmieścił materiał dotyczący tych zagadnień w dwu częściach: pierwsza dotyczy rytów religijnych wykonywanych regularnie i jednakowo w okresie wojny (*rythmes de guerre*). Druga część rozdziału natomiast przedstawia rytury wykonywane w czasie pokoju (*rythmes de paix*).

Obrzędy religijne związane z formalnym wypowiedzeniem wojny i zawarciem przymierza wykonywali fecjałowie (*fetiales*), kolegium kapłańskie wprowadzone do Rzymu prawdopodobnie przez któregoś z pierwszych królów rzymskich. Omówienie gestów wykonywanych przez tych kapłanów–dyplomatów, analiza tekstów formuł wypowiedzianych przez nich, zasady współdziałania z senatem lub innymi magistraturami (*ius Fetiale*) stanowią materię pierwszego paragrafu.

Celem opisanie funkcji i zadań fecjałów – autor przedstawił i poddał analizie w dosyć szerokim zakresie – dostępne teksty pisarzy starożytnych: Cyncerona, Plutarcha, Liwiusza, Pliniusza i innych. Drugi zaś paragraf zawiera opis rytów sprawowanych przez soliów (*salii*), kapłanów tancerzy wybieranych spośród patrycjuszów, których zasadniczą powinnością była służba i oddawanie czci Marsowi, bogu wojny.

Ryty i ceremonie religijne sprawowane w okresie pokoju, nade wszystko w czasie świąt związanych z uprawą roli, poszczególnymi etapami pracy rolników, zmianą pór roku, etapami wegetacji zbóż i roślin stanowią materię drugiej części tego rozdziału. Szczególną rolę w tej dziedzinie życia religijnego pełniło stowarzyszenie kapłańskie, zwane *bractwem Arwalskim* (*Fratres Arvales*); historia tego stowarzyszenia kapłanów, modlitwy i pieśni (szczególnie pieśń *Arvale carmen*) wykonywane przez jego członków, jest przedmiotem odrębnego, ostatniego paragrafu w omawianym rozdziale.

Religijne rytory oczyszczające stanowią materię kolejnego, krótkiego rozdziału piątego (s. 117-130). Ryty wynikały z obsesyjnej wręcz troski Rzymian o bezbłędne, nienaganne wykonanie aktów kultu. I pomimo że kapłani i przedstawiciele magistratur podejmowali wszelkie możliwe środki ostrożności podczas wykonywania czynności religijnych i aktów publicznych, towarzyszyła im świadomość niedoskonałości i słabości ludzkiej natury, które mogły być przyczyną uchybień wobec bóstw. Stąd też, aby uchronić się przed ich gniewem, wprowadzono do kalendarza rzymskiego wiele świąt, podczas których dokonywano oczyszczenia ze zmyły win i niedoskonałości. Taki charakter miały przede wszystkim Luperkalia, święta obchodzone w lutym ku czci bóstwa pasterskiego Fauna (miał on przydomek *lupercus*). Wykonawcami rytów oczyszczających byli kapłani zwani *luperci*, którzy obiegając wzgórze Palatyńskie bili przechodniów rzemieniami zrobionymi ze skóry zabitego kozła; ryt ten miał oczyszczać ze zmyły. Kapłanom tych rytów, *luperkom*, poświęcił autor pierwszy paragraf. Drugi zaś, bardzo krótki, odnosi się do westalek, które także uczestniczyły w rytach oczyszczających. Autor omówił ich udział w święcie *Perilia*, obchodzonym 21 kwietnia ku czci wiejskiego bóstwa Pales, i w Lemuriach – święcie mającym na celu przebłaganie i zabezpieczenie przed złem ze strony dusz zmarłych.

W religii rzymskiej konieczność dokonania rytów oczyszczających zachodziła także w przypadku dokonania jakiegoś błędu lub wykroczenia przeciwko bogom (np. *sacrilegium*) tak przez osoby indywidualne, jak też całą społeczność. W takich przypadkach przepisy religijne nakazywały złożenie ofiary przebłagalnej (*piaculum*). Nadzór nad składaniem tego typu ofiar oczyszczających sprawowali pontyfikowie. Oni także czuwali nad wykonaniem przyrzeczeń i ślubów składanych bóstwom (*voti*), redagowali ustawy (*lex templi*) dotyczące nowo wznoszonych świątyń, które niejednokrotnie były realizacją owych przyrzeczeń. Opisując te zadania pontyfików, autor nazywa ich stróżami moralności (*gardiens de la morale*). Omawiany rozdział zamyka paragraf, w którym zostały scharakteryzowane zadania i funkcje epulonów (*epulones*), kolegium trzech kapłanów (*tresviri*) powołanych do składania ofiar bogom i urządzania uczt w czasie świąt i uroczystości publicznych.

Kolejny, szósty rozdział (s. 131-149) przedstawia funkcjonowanie religii lub przynajmniej jej pewnych elementów w życiu powszednim. Na początku rozdziału autor przedstawił kilka uwag dotyczących pontyfików. Charakteryzując ich rolę, za Dionizym z Halikarnasu powtarza (s. 131), że ich zadaniem było: nauczać o tym, co święte, administrować tym, co święte, strzec tego, co święte i interpretować to, co święte (Dion. 2, 74). Dalsze refleksje na temat funkcjonowania religii w życiu codziennym autor zawarł w poszczególnych paragrafach, w których przedstawił różne prerogatywy pontyfików. Otóż jednym z ich podstawowych uprawnień była regulacja i nadzór

kalendarza. Ta najważniejsza kompetencja polegająca na określeniu charakteru poszczególnych dni roku (*dies fasti et nefasti*), zmiany wprowadzone do rzymskiego kalendarza stanowią zawartość pierwszego paragrafu.

Innym, bardzo ważnym zadaniem pontyfików była opieka i nadzór nad urzędowymi zapisami (*fasti*) zawierającymi nazwiska konsulów i innych urzędników państwowych, zapiski i daty dotyczące ważniejszych wydarzeń w historii Rzymu. Rola pontyfików jako opiekunów archiwum Rzymu została przedstawiona w oddzielnym paragrafie omawianego rozdziału pracy.

Do pontyfików należał także dozór nad sprawowaniem ofiar polegających na wydaniu bogom osoby (*sacratio capitis*), która dopuściła się pewnego deliktu (np. mąż, który dokonał sprzedaży żony, syn, który uderzył ojca, patron, który zdradził klienta, klient, który zdradził swego patrona, wieśniak, który przemieścił bezprawnie granice gruntu, osoba, która naruszyła nietykalność trybuna plebejskiego lub świątyni). Kompetencje pontyfików w tej dziedzinie stanowią przedmiot rozważań paragrafu zatytułowanego *Poświęcenie (La consecration)*.

Dalej przedstawił autor udział pontyfików w niektórych aktach prawnych z zakresu prawa prywatnego, które miały duże znaczenie w wypełnianiu i kontynuacji religijnego kultu domowego (*sacra familiarum, sacra gentilica*). Autor zasygnalizował udział pontyfików w takich aktach, jak *adrogatio*, tj. akcie prawnym, który m.in. miał zapewnić kontynuowanie domowego kultu. Dalej praca przedstawia udział pontyfików w niektórych ceremoniach zawarcia małżeństwa i obrzędach związanych z pogrzebami zmarłych (*sacra singulorum hominum*).

Inną organizacją o charakterze religijnym, pisze autor (s. 144), której funkcje miały aspekt bardziej świecki, było jedno z wielkich kolegiów kapłańskich zwane *Quindecimviris Sacris Faciundis*. Temu kolegium kapłańskiemu, któremu władzy podlegały księgi sybillińskie i wszystkie nowe kultury religijne wprowadzone do Rzymu na podstawie orzeczenia tych ksiąg, autor poświęcił drugą część omawianego rozdziału.

W rozdziale siódmym (s. 151-164) zostały omówione funkcje kolegiów kapłańskich, które pełniły rolę interpretatorów woli bogów. Przed przystąpieniem do wykonania każdego aktu publicznego, czytamy w pracy (s. 152), decyzja winna uzyskać sankcję bogów. Przed oddaniem użytkownikom nowej świątyni, przed rozpoczęciem budowy nowego miasta lub założeniem nowej kolonii, przed zwołaniem posiedzenia senatu, wyruszeniem na wojnę, zatwierdzeniem *senatus consulta*, objęciem urzędu, zawarciem przymierza należało zapoznać się z wolą bogów. W takich sytuacjach w roli pośredników występowali augurowie (*augures*), kapłani wróżący ze zjawisk przyrody, sposobów zachowania się zwierząt, z lotu i głosów ptaków, chwytania ziarna przez specjalnie chodowane w tym celu kury. Temu kolegium kapłańskiemu autor poświęcił pierwszą część rozdziału. W części drugiej natomiast zostały omówione zadania i funkcje haruspików (*haruspices*), wróżbitów, którzy odczytywali wolę bogów z wnętrzości zwierząt ofiarnych.

Niektóre działania kapłanów miały istotny wpływ na życie polityczne. Stwierdzenie augura, że wróżba (*auspicium*) jest niepomyślna mogło być wykorzystywane do paraliżowania pewnych działań politycznych. Fascynujące było to, pisze autor (s. 169), że lapidarna formuła, którą wypowiadał augur – *alio die*, wystarczała do przerwania każdej czynności publicznej, np. elekcji, obrad zgromadzenia ludowego, posiedzenia trybunału itd. Z drugiej zaś strony kapłani nie blokowali działania magistratur, nie dominowali nad organami państwa rzymskiego. Zagadnienie wzajemnego współdziałania czynnika religijnego i świeckiego, mechanizmy i zabezpieczenia gwarantujące stabilną równowagę pomiędzy tymi domenami życia stanowi treść ostatniego, ósmego rozdziału (s. 165-178).

Uwagi końcowe autor zebrał w krótkim podsumowaniu (s. 179-181).

Na końcu monografii zostały umieszczone różne tablice i indeksy, które ułatwiają korzystanie z pracy i zestawiają niektóre dane dotyczące religii rzymskiej. Jako pierwsza jest zamieszczona dość obszerna tablica chronologiczna (s. 209-224), która obejmuje ważniejsze wydarzenia religijne i ustanowienie ważnych instytucji religijnych, począwszy od czasów przed założeniem Rzymu aż do 494 r. po Chr., w którym to – jak czytamy – papież Gelazy ustanowił święto Oczyszcze-

nia NMP w miejsce Luperkaliów. Druga tablica (s. 225-236) zawiera informacje dotyczące uczestnictwa kapłanów w świątach i ceremoniach religijnych. To nader użyteczne zestawienie obejmuje sześć kolumn, które kolejno wskazują: określony dzień poszczególnych miesięcy według kalendarza współczesnego, następnie według kalendarza rzymskiego, charakter danego dnia, miejsce sprawowania poszczególnych rytów lub ceremonii religijnych wypadających w określonym dniu. Kolumna piąta wykazuje, jakie grupy osób, jaki kapłan lub które kolegium kapłańskie brało udział w danych uroczystościach. Ostatnia kolumna tak skonstruowanych tablic podaje krótką charakterystykę poszczególnych rytów lub ceremonii, rodzaj składanych ofiar w czasie obchodów danego święta.

Dalej znajdujemy bardzo przydatny, aczkolwiek krótki, leksykon (s. 236-243) obejmujący ważniejsze terminy dotyczące problematyki przedstawionej w książce. Następnie autor podał wykaz literatury (s. 246-250), wykazując najpierw prace ogólnie dotyczące religii rzymskiej, a dalej – odnosząc się do poszczególnych kolegiów i grup kapłańskich.

Książka zawiera także wykaz autorów i dzieł (251-254) cytowanych w monografii.

Pracę zamyka indeks obejmujący terminy cytowane w pracy: nazwy świąt, kapłanów, osób, bóstw, autorów, miejsc, miejscowości, instytucji religijnych itd. Poszczególne terminy indeksu zawierają odnośniki stron, na których były cytowane, co znacznie ułatwia korzystanie z pracy.

Pewne zastrzeżenia może nasuwać podział pracy. Autor rozłożył materiał książki w rozdziałach przedstawiających pewne zadania i funkcje określonych grup kapłanów. Taka konstrukcja planu z konieczności spowodowała pewne powtórzenia. I tak np. o westalkach, wprawdzie w innych aspektach, autor mówi w rozdziale drugim (s. 85-89) i w piątym (s. 121-122). Podobnie w przypadku pontyfików, o których jest mowa w wielu paragrafach. I tak problematykę tę omawia np. w paragrafie pt. *Les pontifes gardiens de la morale divine et humaine* (s. 122-127) i w pierwszej części rozdziału szóstego zatytułowanego *Les pontifes: guides, juges, gardiens* (s. 131-144). Tak więc – jak to już wynika z samych cytowanych tytułów – funkcje pontyfików jako stróżów, opiekunów, protektorów (*gardiens*) sfery religijno-moralnej zostały przedstawione w obu rozdziałach.

Wewnętrzna konstrukcja poszczególnych rozdziałów jest niejednolita. W niektórych rozdziałach autor wyodrębnił pewne części obejmujące kilka paragrafów, które opatrzył nazwami (rozdział pierwszy, czwarty, piąty i szósty). Inne natomiast rozdziały zawierają tylko oznaczone nazwami paragrafy (rozdział trzeci i ósmy).

Na temat religii rzymskiej napisano dotychczas dość dużo prac², również zagadnienia dotyczące poszczególnych stanowisk, kolegiów i stowarzyszeń kapłańskich w starożytnym Rzymie są dość obszernie opracowane. Praca Porte'a stanowi jednak znaczny wkład do refleksji nad historią instytucji religijnych w starożytnym Rzymie. Niezaprzeczalnym walorem tej monografii jest to, że autor gruntownie wykorzystał materiały źródłowe, przede wszystkim literackie. Omawiając poszczególne kwestie bardzo często odwołuje się on do dzieł poetów, historyków, gramatyków i prawników rzymskich. Jak sam pisze we *Wstępie*, jego Biblią są prace Warrona, Verriusa Flaccusa, Festusa, Aulusa Gelliusa, Makrobiusza, Serwiusza Gramatyka. Autor często cytuje Liwiusza, Cyncerona, Plutarcha i wielu innych autorów.

Prezentowana monografia jest interesująca ze względu na gruntowne wykorzystanie materiałów źródłowych; rzetelne omówienie niektórych instytucji religijnych starożytnego Rzymu może być przydatne do konsultacji. Napisana żywym, barwnym językiem, niewątpliwie może być lekturą „do czytania”, wzbogacając wiedzę o życiu mieszkańców starożytnego Rzymu, zadaniach kapłanów, których autor w tytule pracy – zgodnie z etymologią łacińskiego słowa *sacerdos* – pięknie nazywa dawcami, dającymi to, co święte.

Ks. Antoni Dębiński

² Obszerną bibliografię nowszych prac dotyczących religii rzymskiej zestawia M. Jaczynowska (*Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1990, s. 280-291).